

در آمدی بر تاریخ نگاری پزشکی

مقدمه کتاب عیون الأنباء فی طبقات الأطباء

ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند

یونس سعدی خزر جی (۵۹۵ - ۶۶۸ ق / ۱۱۹۹ - ۱۲۷۰ م)،

پژوهش و برگردان به پارسی

محمد ابراهیم ذاکر

انجمن گیاه درمانی ایران، انتشارات زعیم، تهران، ۱۳۹۳ خ، جلد یکم، برگه ۲۳ - ۲۹

درآمدی بر تاریخ‌نگاری پزشکی ۱

پیش‌درآمد ۱

پیدایش دانش پزشکی از دیدگاه ابن‌ابی‌اصیبعه ۳

ردیابی کتاب‌های تاریخ پزشکی نویسی ۴

کتاب‌نامه ۱۲

نمایه کتاب و مقاله ۱۲

دکتر محمد ابراهیم
ذکر

درآمدی بر تاریخ‌نگاری پزشکی

درآمدی بر تاریخ‌نگاری پزشکی، مقدمه کتاب عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه، موفق‌الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزر جی (۵۹۵ - ۶۶۸ ق / ۱۱۹۹ - ۱۲۷۰ م)، پژوهش و برگردان به پارسی، محمدابراهیم ذاکر، انجمن گیاه‌درمانی ایران، انتشارات زعیم، تهران، ۱۳۹۳ خ، جلد یکم، برگه ۲۳ - ۲۹.

پیش درآمد

تاریخ علم، دانشی است که نمی‌توان آن را جدا از دیگر زمینه‌های تاریخ اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مورد بررسی قرار داد. پیوستگی علم و مقوله‌های تاریخی اجتماعی انکارناپذیرند و از سوی دیگر علم نیز به ویژه در سده‌های اخیر، منشاء تحولات بسیاری در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی شده است.

ویل دورانت گوید: زمانی است، به این باور رسیده‌ام که روش تاریخ‌نگاری جدا از یکدیگر که من آن را ترتیب طولی نام‌گذاری می‌کنم، مانند تاریخ اقتصادی، تاریخ سیاسی، تاریخ مذهبی، تاریخ فلسفه، تاریخ ادبیات، تاریخ علوم، تاریخ موسیقی و تاریخ هنر - یک پارچگی زندگانی بشری را در بر نمی‌گیرد؛ زیرا، تاریخ طولی نوشته شده، دارای فرع و شاخ و برگ‌هایی است که باید آن‌ها را نیز آورد و جنبه‌های ترکیبی و تحلیلی هر دو را نیز بازگو کرد و برای هر دوره، لیستی از سازمان‌ها و رویدادها و روش زندگی را که از مجموع آن‌ها فرهنگ یک ملت ساخته می‌شود، ترسیم نمود تا از آن تاریخ به دست آید که به کمال مطلوب نزدیک‌تر شود.

جرج سارتون پدر تاریخ علم نوین گوید: کوشش ما یافتن تکامل علم و حکمت در زمینه اجتماعی آن است، چه در بیرون از آن زمینه، حقیقت و واقعیتی وجود ندارد؛ بنابراین کوشش ما در واکاوی تاریخ پزشکی، باید در راستای بررسی‌های گسترده‌تری انجام گیرد که تنها نبش قبر گذشته نباشد؛ بلکه، هدف ما از بررسی تاریخ علم: درک و دریافت عناصری باشد که در بستر تکامل علم وجود داشته‌اند و در دوره‌های گوناگون، انگیزه پیشرفت و یا ایستایی آن شده‌اند و همواره در گذار از این

ذاکر
دکتر محمدابراهیم

روند باید پیوستگی این عناصر را در گذشته و حال و آینده نیز نشان دهیم^۱. از این رو، همواره باید آرمانمان را در راستای بررسی تاریخ علم از جنبه عام و فراگیرش و تاریخ پزشکی و دانش‌های زیرگروه آن از جنبه خاص و ویژه بگذرایم و نگاهی تحلیل‌وار به سرفصل‌های مهم تاریخ پزشکی و زیرگروه‌های آن بر بستر شرایط اجتماعی و تاریخی هر دوره داشته باشیم و امیدواریم موزه‌ای از میراث تاریخی‌نوشتاری سرزمین پهناور ایران کهن و جهان اسلام را فراهم آوریم تا پژوهش‌گران خاور و باختر به آسانی در این زمینه هر آن چه نیاز داشته باشند، را به دست آورند و به خوبی بتوانند در راستای هر چه بیشتر روشن کردن تاریخ پزشکی که همزاد بشریت است، گام بردارند تا از برجسته‌تر کردن اغراق‌آمیز و یا ساخت افتخاراتی لاف‌زنانه برای پیشینیان و ایجاد اعتماد به نفس دروغین برای برخی از گروه‌ها و قوم‌ها جلوگیری شود، هر چند فرهنگ و تمدن ملت‌های گوناگون چنان در هم تنیده و آمیخته شده‌اند که یافتن مرز آن نه زیباست و نه نیازست؛ زیرا، پیشرفت دانش‌ها مرهون خدمات علمی تک‌تک انسان‌ها در سراسر جهان است.

همواره کنج‌کاو و ویژه‌ای در شناخت زمان پیدایش پزشکی در میان دانشمندان به ویژه تاریخ‌نگاران و پژوهشگران تاریخ پزشکی نویس بوده است، ولی کمتر کسی را در میان ایشان می‌بینیم، بخش نخست کتاب خود را ویژه تاریخ پزشکی و یا منشأ برخی بیماری‌ها؛ و یا هنر درمان و شناخت داروها ننگاشته باشند.

نمونه آن‌ها ابن‌ندیم ایوالفرج محمد فرزند اسحاق فرزند یعقوب وراق بغدادی (د: ۳۸۵ ق / ۹۹۵ م) در فهرست^۲ به گونه‌ای کوتاه نکاتی را یاد می‌نماید و ابن‌ابی‌اصیبعه، احمد فرزند خلیفه خرزجی مصری (۵۹۵ - ۶۶۸ ق / ۱۱۹۹ - ۱۲۷۰ م) در عیون الأنباء^۳ به گونه‌ای گسترده نظریات و آرای بسیاری از اندیشمندان را در این زمینه دسته‌بندی می‌کند.

^۱ نک: مقدمه بر تاریخ علم، جورج سارتون، برگردان دکتر غلامحسین صدری افشار، انتشارات دفتر ترویج علوم، وزارت علوم و آموزش عالی، تهران، ۱۳۵۳ خ؛ تاریخ علم، جرج سارتون، برگردان احمد آرام، انتشارات فرانکلین و امیرکبیر، تهران، چاپ سوم، ۱۳۵۷ خ.

^۲ فهرست، آغاز فن سوم از مقاله هفتم، برگردان رضا تجدد.

^۳ بخش نخست کتاب عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، چگونگی پیدایش دانش پزشکی (عیون، نزار رضا، ۱۱ - ۲۷؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۶۱ -

پیدایش دانش پزشکی از دیدگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

پیدایش پزشکی را از پنج راه یاد می‌کند:

- ۱) پیامبران و بزرگان دین با داده‌های الهی خود، این دانش را برای بشریت به ارمغان آوردند؛
- ۲) پیدایش گوشه‌هایی از دانش پزشکی از راه دیدن خواب و رویا؛
- ۳) و یا آزموده‌هایی است که از راه تصادف و به گونه شانس و اقبال به دست آمده؛
- ۴) و یا آزموده‌هایی است که آدمی از خود و یا خود درمانی جانوران، فراگرفته است؛
- ۵) یافته‌هایی است که بشر و دیگر جانوران از راه الهام فرامی‌گیرند؛

بنابراین، تاریخ علم یکی از رشته‌های مهم و اثرگذار در جهان کنونی به شمار می‌رود که در دانشگاه‌های برتر دنیا دایر شده است و دولت‌های گوناگون از آن، به عنوان یکی از رشته‌هایی که با هویت ملی آن‌ها پیوند دارد، در راستای آرمان‌ها و سیاست‌های خود در عرصه جهانی از آن بهره می‌برند و برخی کشورها نیز از آن به عنوان رشته‌ای که پیوندی با آبروی مملکت‌شان دارد، یاد می‌کنند و کوشش در ارایه تصویری روشن و والایی از فعالیت‌های پیشینیان خود دارند و در این راستا، از بهره‌گیری از نام دانشمندان و دستاوردهای دیگر کشورها و تمدن‌ها دریغ نمی‌ورزند و هرگز از هیچ دست‌بردی خودداری نمی‌کنند و از سوی دیگر در جهان اسلام به ویژه کشورهای عربی این رویکرد شدت بیشتری به خود یافته است و حتا دانشمندان ایرانی تباری مانند محمد زکریای رازی و ابن‌سینا نیز به عنوان دانشمند عرب می‌شناسانند و برای آن کنگره‌ها و سمینارهایی گوناگونی ترتیب می‌دهند و برای کتاب و مجله‌هایی پخش می‌کنند؛ بنابراین این گونه اقدام‌ها، اهمیت پرداختن به تاریخ علم در ایران و نیاز شناساندن دانش و دانشمندان ایرانی را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

آرمانمان در این کوتاه‌نوشته بررسی سیر نگاه‌های پیونددار با تاریخ علم، و دانشمندان و نگاه‌های علمی ایشان است که در این راستا تنها به بازگو کردن فهرست‌گونه‌ای از نوشته‌های زندگانی‌نویسانه اندیشمندان جهان دانش به ویژه تاریخ پزشکی نویسان را در زیر یادآور خواهیم شد:

ردیابی کتاب‌های تاریخ پزشکی نویسی

أخبار الأطباء؛ أخبار الطب؛ یا أخبار الأطباء؛ یا أخبار المتطببين مع الملوك، ابن دایه (د: ۲۶۵ ق / ۸۷۹م): یوسف فرزند ابراهیم فرزند دایه کاتب جاسب. کتابی در تاریخ پزشکان و دستوره‌های پزشکی آن‌ها به پادشاهان و فرماندهان بزرگ درباره خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها بازگو می‌کند^۱.

إخبار العلماء بأخبار الحكماء، ابن قفطی، جمال‌الدین ابوالحسن علی فرزند قاضی اشرف یوسف شیبانی (۵۷۷ - ۶۴۶ ق / ۱۱۶۷ - ۱۲۴۸م)،، تصحیح یولیوس لپرت آلمانی *Julius Lippert* (۱۸۹۵ - ۱۹۵۶م)، چاپ لایپزیگ ۱۹۰۳م؛ چاپ دیگر به کوشش محمدامین خانجی، قاهره، ۱۳۲۶ق؛ تاریخ الحكماء، برگردان پارسی إخبار العلماء، از ناشناسی (۱۰۹۹ق) به دستور شاه سلیمان صفوی، تصحیح بهین دارایی، تهران، ۱۳۴۷خ؛ تاریخ الحكماء، و هو مختصر الزوزنی المسمی: المنتخبات الملتقطات من کتاب إخبار العلماء بأخبار الحكماء، قفطی علی بن یوسف است.

إعلام قاموس الرجال لاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المسشرقین، زرکلی، خیرالدین، چاپ دوم، چاپخانه کوستاتسوماس و شرکا، ۱۳۷۳ق / ۱۹۵۴م.

أعیان الشیعة، ابومحمدباقر محسن فرزند عبدالکریم امین عاملی (۱۲۸۴ - ۱۳۷۱ق)، ۱۱ جلد، بیروت، ۱۳۵۴ق؛ دیگر: دارالتعارف، بیروت، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م.

ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، محمد شرف‌الدین و معلم رفعت بیلکه کلیشی، چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ق.

ایضاح المکنون، اسماعیل بغدادی، استانبول، ۱۹۴۵م.

بیمارستان‌های ایران در زمان صفویه و قاجار، ویلم فلور، ترجمه ایرج نبی‌پور، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر، ۱۳۹۳خ.

^۱ نک: مروج الذهب، ج ۷، ۶۸؛ معجم الأدباء، یاقوت، ج ۵، ۱۵۹؛ الوافی بالوفیات، صفدی، ج ۱، ۶۷.

تاریخ ابوالحسن ثابت فرزند سنان فرزند ثابت فرزند قره حرانی صابی (د: ۳۶۵ق)، ابن‌ابی‌اصیبعه از کتاب تاریخ او که از سال ۲۵۹ق. آغاز می‌شود و تا زمان مرگ ثابت ادامه می‌یابد، روایت می‌کند.^۱

تاریخ الحکماء الاسلام، بیهقی، ظهیرالدین، ترجمه کهن سده هشتم هجری، تصحیح محمد شفیع، لاهور، ۱۳۵۰ق؛ تاریخ الحکماء الإسلام، ظهیرالدین علی فرزند زید بیهقی، با آوازه ابن‌فندق، پژوهش ممدوح حسن محمد، قاهره، مکتبه الثقافه الدینییه، ۱۴۱۷ق.

تاریخ مختصر الدول، ابن‌عبری، ایوالفرج غریغوریوس، پژوهش انتوان صالحانی، بیروت، ۱۸۹۰م؛ دارالشرق، چاپ سوم، بیروت، ۱۹۹۲م؛ ترجمه دکتر محمدعلی تاج‌پور و حشمت‌الله ریاضی، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۴ ش؛ ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳خ؛

تاریخ نگارش‌های عربی، جلد سوم، گردآوری سزگین فواد، ترجمه، تدوین، آماده‌سازی مؤسسه فهرستگان، به اهتمام خانه کتاب، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۰خ.

تنمة صوان الحکمة، ابوالحسن ظهیرالدین علی فرزند زید بیهقی، ابن‌فندق، فرید خراسان، به کوشش محمد شفیع، لاهور، ۱۹۳۵م.^۲

التعریف بطبقات الأمم، قاضی صاعد اندلسی فرزند احمد، لويس شیخو، بیروت، ۱۹۱۲م؛ برگردان جلال‌الدین تهرانی، ضمیمه گاه‌نامه، تهران، ۱۳۱۰خ؛ چاپ دیگر: پژوهش و برگردان غلام‌رضا جمشیدنژاداول، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۶خ.

الخواص و الخواص و سیرة الحکماء، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ق). درباره نسخه‌های خطی، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه، تهران جلد سوم، دانش پژوه، محمدتقی و ایرج افشار، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲خ.

^۱ زندگی‌نامه او در گفتار دهم، عیون الأنباء، نزار رضا، ۳۰۴ تا ۳۰۷؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۵۵۲-۵۵۷.

^۲ تنمة صوان الحکمة ظهیرالدین بیهقی: علی فرزند زید فرزند محمد فرزند حسین، ابوالحسن (د ۵۶۵ق). کتاب وی همان کتاب تاریخ حکیمان اسلام است.

دعوت الأطباء، ابن بطلان، ابوالحسن مختار فرزند حسن فرزند عبدون (د: ۴۸۵ ق / ۱۰۹۲ م)^۱.
الذريعة إلى التصانيف الشيعة، آية الله شيخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵-۱۳۴۸ خ در بیست و شش جلد و یا بیست و نه مجلد [جلد نهم (دیوان‌ها) چهار مجلد است و جلد بیست و ششم مستدرکات ذریعه به خط آقابزرگ است]. ۲۹ جلد در میان سال‌های ۱۳۱۵ - ۱۳۶۴ خ / ۱۹۳۶ - ۱۹۸۶ م / ۱۳۵۵ - ۱۴۰۶ ق، به کوشش فرزندان صاحب الذریعه در نجف و تهران به چاپ رسید، جلد یکم تا سوم در نجف و زیر نظر نویسنده؛ جلد چهارم تا دوازدهم در تهران و به کوشش فرزندشان علی‌نقی منزوی؛ جلد سیزدهم و چهاردهم در نجف زیر نظر نگارنده، جلد پانزدهم تهران به کوشش علی‌نقی منزوی؛ جلد شانزدهم تا بیست و سوم به جهت تحت پیگرد ساواک (سازمان امنیت و اطلاعات کشور) قرارگرفتن علی‌نقی و گریز به بیروت، برادر کوچکشان احمد منزوی مسئولیت چاپ را به عهده گرفتند؛ جلد بیست و چهار و بیست و پنج به جهت رفتن استاد احمد منزوی برای کار فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی و فارسی شبه‌قاره، به اسلام‌آباد پاکستان، دوبار بر دوش علی‌نقی منزوی افتاد. جلد بیست و ششم مستدرک الذریعه در آستان قدس مشهد و به کوشش احمد اشکوری به چاپ رسید.

ذیل کشف الظنون، ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامي الکتب و الفنون، محمد شرف‌الدین و معلم رفعت بیلکه کلیشی، چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷ م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ ق.

ریحانة الأدب فی تراجم المعرفین باللکنية او اللقب، محمد علی مدرس تبریزی، جلد یکم تا ششم، تهران، از ۱۳۶۹ ق / ۱۳۲۸ خ تا ۱۳۷۵ ق / ۱۳۳۳ خ.

سیر اعلام النبلاء، شمس‌الدین محمد فرزند احمد ذهبی، تحقیق نعیم عرقسوسی و مأمون صاغرچی، بیروت، مؤسسه الرسالة، چاپ نهم، ۱۴۱۳ ق.

صوان الحکمة، ابوسلیمان منطقی سجستانی، پژوهش عبدالرحمان بدوی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۳ خ.
طبقات اعلام الشيعة با نام‌های ویژه هر سده در هفده مجلد، نوشته آية الله شيخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵-۱۳۴۸ خ) در بیروت، تهران و قم در میان سال‌های ۱۹۵۴ - ۱۹۹۳ م / ۱۳۳۵ - ۱۳۷۲ خ، به کوشش فرزندش علی‌نقی منزوی به چاپ

۱ مقاله‌ای به نام مقالة في علة نقل الأطباء دارد. زندگی‌نامه‌اش در گفتار دهم آمده است (عیون ع، ۳۲۶ - ۳۲۸؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۵۹۰ -

رسید. چهار جلد از سده ۱۴ و دو جلد از سده ۱۳ در نجف و زیر نظر خود شیخ به چاپ رسید. پنج جلد سده چهارم تا هشتم در بیروت و چهار جلد نهم تا دوازدهم به کوشش علی نقی منزوی در تهران به چاپ رسید. جلد سوم طبقات اعلام الشيعة، کرارم البررة في القرن الثالث بعد العشرة، را محمدحسین جلالی در دهه هشتاد خورشیدی به صورت فسمیله در شیکاگو به چاپ رساند. طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر تجدید چاپ چهار جلد سده ۱۴ به همراه چاپ جلد پنجم حرف «ف» تا «ی» به کوشش محمد طباطبایی بهبهانی در انتشارات کتابخانه مجلس شورا در تهران به سال ۱۳۹۵ خ به انجام رسید.

طبقات الأطباء ابوعلی قیانی، در سده سوم هجرت گم شده است.

طبقات الأمم، قاضی صاعد اندلسی فرزند احمد، لویس شیخو، بیروت، ۱۹۱۲ م؛ برگردان جلال الدین تهرانی، ضمیمه گاه‌نامه، تهران، ۱۳۱۰ خ؛ پژوهش و برگردان غلام‌رضا جمشیدنژاد اول، تهران، میراث مکتوب ۱۳۷۶ خ.

طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل ابوداود سلیمان فرزند حسان فرزند جلجل اندلسی، پژوهش فواد رشید، قاهره، معهد العلمي للآثار الشرقية، ۱۹۵۵ م؛ ترجمه محمدکاظم امام، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ.

فهرس مخطوطات الطب الاسلامي باللغات العربية و التركية و الفارسية في مكتبات تركيا، گردآوری رمضان ششن، جمیل آفیکاژ و جواد ایزگی، اشراف اکمل الدین اجیا ناوغلی، مرکز البحوث للتاریخ و الفنون و الثقافة الاسلامیة باستانبول، مؤتمر الطب الاسلامي، استانبول، ۱۴۰۴ ق / ۱۹۸۴ م.

فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. تألیف محمد آصف فکرت، استدراک و پیوست محمد وفادارمرادی، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس، ش ۱۳، ۱۳۶۹ خ، ۹۴۸ برگه. ← آستان قدس.

فهرست کتابخانه ملی، جلد دهم، برگه ۱۹۳ - ۱۹۵، گد دستیابی کتاب: ۱۶۳۱ / ع، شماره پیشین آن ۱۹۹۷ / د است. فهرست کتابهای چاپی فارسی طبی و فنون وابسته به طب، محمود نجم آبادی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ خ. فهرست کتابهای چاپی فارسی، مشار خانبابا، تهران، ۱۳۵۰ - ۱۳۵۵ خ.

فهرست کتابهای چاپی فارسی طبی و فنون وابسته به طب، محمود نجم آبادی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ خ؛

- فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، جلد چهارم، عبدالحسین حائری، تهران ۱۳۳۵ خ.
- فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، جلد نوزدهم، عبدالحسین حائری، تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۵۰ خ.
- فهرست کتب خطی کتابخانه دانشکده پزشکی، ره‌آورد، حسن، تهران، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۳.
- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، عرفانیان، محمد تقی، جلد نوزدهم، مشهد، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰ خ.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، جلد یکم، عبدالله انوار، تهران، ۱۳۴۵ خ.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک، جلد یکم، ۵۱۵ برگه افشار ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، ۱۳۵۲ خ.
- الفهرست، فوز العلوم، ابن‌ندیم ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن‌ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ ق)، پژوهش گوستاو فلوگل (۱۸۰۲ - ۱۸۷۰ م)، لایپزیگ، ۱۸۷۱ - ۱۸۷۲ م؛ چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ ق؛ پژوهش و برگردان رضا تجدد، چ تهران، ۱۳۴۶ خ؛ محمد رضا تجدد، چاپ دوم، تهران، انتشارات اساطیر با همکاری مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها، ۱۳۸۱ خ.
- فهرستواره کتاب‌های فارسی، جلد پنجم، منزوی، احمد، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۰ خ.
- فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران، شمس اردکانی و دیگران محمد رضا، تهران، سبز آرنج، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۸۷ خ؛
- قینون الترجمان، سده چهارم هجرت، ابن‌ابی‌اصیبه در زندگی‌نامه پزشکان دوران عباسی تا بخشی از سده چهارم از او روایت می‌کند. کتابش گم شده و به دست ما نرسیده است؛
- کتاب الخواص و الخواص و سیرت الحكماء رازی ابوبکر محمد فرزند زکریا^۱.
- کتاب‌شناسی نسخ خطی پزشکی ایران، ارجح اکرم، فریده هادیان، صدیقه سلطانی‌فر، زهرا چهره‌خند، زیر نظر رضا خانی جزنی، موزه، کتابخانه و مرکز اسناد کتابخانه ملی ایران، تهران، ۱۳۷۱ خ.

^۱ کتاب الخواص و الخواص و سیرت الحكماء گم شده و به دست ما نرسیده است.

کتاب‌نامه طب سنتی ایران، نجم‌آبادی محمود، تهران، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۴ خ.

کشف الظنون، حاجی خلیفه یک فرهنگ کتاب‌شناسی از حاجی خلیفه مصطفی کاتب چلبی ترک (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، به کوشش محمد شرف‌الدین و معلم رفعت بیگلر کلیشی، چ. چهارم تصحیح یالتقایا، استانبول ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۳ م، افست در تهران همراه با ذیل آقابزرگ تهرانی منزوی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ) پدربزرگم، ۱۹۶۷ م.

محبوب القلوب، اشکوری لاهیجی، قطب‌الدین محمد، پژوهش حامد صدقی و ابراهیم دیباجی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۲، برگردان، احمد اردکانی، پژوهش علی اوجبی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰ خ.

محبوب القلوب، محمد فرزند علی فرزند عبدالوهاب دیلمی اشکوری لاهیجی، قطب‌الدین شریف لاهیجی؛ یا قطب‌الدین اشکوری (د: پیرامون ۱۰۸۸ تا ۱۰۹۵ ق)، پژوهش حامد صدقی و ابراهیم دیباجی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۲؛ دیگر: برگردان، احمد اردکانی، پژوهش علی اوجبی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰ خ.

مطرح الأنظار في تراجم أطباء الأعصار و فلاسفة الأمصار، فیلسوف‌الدوله میرزا عبدالحسین فرزند میرزا محمدحسن مجتهد فرزند میرزا محمدکریم زوزی تبریزی (۱۲۴۳ - ۱۳۲۰ خ)، تبریز، ۱۳۳۴ خ.²

معجم الأدباء؛ یا إرشاد الأریب إلى معرفة الأديب، شهاب‌الدین ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله، یاقوت حموی (۵۷۴ - ۶۲۶ ق / ۱۱۷۹ - ۱۲۲۹ م)، هیأت مصححان چ. مأمون در ۲۰ مجلد از آن چاپ مرگلیوث (۱۸۵۸ - ۱۹۴۰ م) با افزایش‌ها، قاهره (۱۹۳۶ - ۱۹۳۸ م)؛ دیگر: تصحیح دیوید سموئل مارگلیوت لیدن، ۱۹۰۷ م؛ قاهره ۱۹۰۹ م؛ برگردان عبدالحمید آیتی، تهران، ۱۳۹۱ خ / ۲۰۱۲ م.

مناقب الأطباء ابوسعید عبیدالله (ز: ۴۵۰ ق / ۱۰۵۸ م) فرزند جبرائیل فرزند عبیدالله فرزند بختیشوع فرزند جبرائیل فرزند بختیشوع فرزند جورجیس فرزند جبرائیل که این کتاب اکنون در دسترس نیست.

1 این کتاب برداشت و کوتاه‌نویسی شده یافته از منابعی چون قفطی و ابن‌ابی‌اصیبعه است.

2 البته از برجای ماندن دیگر حلدها به گونه خطی یا چاپی نشانی در دست نیست.

النجوم الزاهرة في أخبار ملوك مصر و قاهرة، ابوالمحاسن جمال‌الدین یوسف پسر تغری بردی اتابکی (۸۱۳ - ۸۷۴ق)، چاپ قاهره، ۱۳۴۸ - ۱۳۶۹ق؛ دیگر: تحقیق جمال محمد محرز، فهیم محمد شلتوت، ابراهیم علی طرخان و جمال‌الدین شیل، ۱۶ جلد، وزاره الثقافه و الارشاد القومي، المؤسسة المصرية العامة، ۱۳۹۱ - ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۱ - ۱۹۷۲م.

نزهة الأرواح و روضة الأفرح، شمس‌الدین محمد فرزند محمود (د: ۶۸۷ق / ۱۲۸۸م)، حیدرآباد هند، ۱۹۷۶م؛ دیگر: پژوهش ابو شویرب، عبدالکریم، داریبیلیون، پاریس، فرانسه، ۲۰۰۷م؛ ترجمه مقصود علی تبریزی (سده ۱۱هـ)، تصحیح و مقدمه‌نگاری محمدتقی دانش پژوه و محمد سرور مولایی، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۶۵خ؛ به کوشش خورشیداحمد، حیدرآباد دکن، ۱۳۹۶ق.

نوادر الفلاسفه و الحكماء حنین فرزند اسحاق^۱.

نوادر الفلاسفة و الحكماء و آداب المعلمین القدماء و تسبقه رساله في كتب جالینوس؛ نوادر الفلاسفة و الحكماء و آداب، حنین فرزند اسحاق، عبدالرحمان بدوی، مکتبه بیبلیون، جیل، لبنان، ۲۰۰۹.

الوافی بالوفیات، صلاح‌الدین خلیل فرزند ایبک صفدی، به کوشش دیدرینگ، وسپادن، دارالقلم، ۱۳۸۹ق / ۱۹۷۱م، ۷ جلد.

الوافی بالوفیات، صلاح‌الدین ابوالصفاء خلیل فرزند ایبک سیفی صفدی (۶۹۶ - ۷۶۴ق)، به کوشش هلموت ریتر (۱۸۹۲ - ۱۹۷۱م)، به کوشش شکر فیصل، دار النشر فرانز شتاينر، بیروت - لبنان، ۱۴۰۱ق، ۲۲ جلد.

وفیات الأعیان و أبناء الزمان ممّا ثبت بالنقل و السّماع و أثبتت العیان، ابن خلکان شمس‌الدین، ابوالعباس احمد فرزند محمد برمکی اربلی (۶۰۸ - ۶۸۱ق)، چ. هاینریش فردیناند ووستنفلد (Heinrich Ferdinand Wüstenfeld، ۱۸۰۸ - ۱۸۹۹)، چاپ آلمان، ۱۸۳۵ - ۱۸۵۰م؛ دیگر: ترجمه میرزا محمدحسن خان شیخ جابری انصاری به دستور ظل‌السلطان؛ وفیات الاعیان، چاپ سنگی، تهران، ۱۲۸۴ق؛ دیگر: به کوشش احسان عباس، دارالفکر، بیروت؛ دارالقلم، بیروت، ۱۹۷۱م، ۷ جلد.

^۱ درگذشت حنین فرزند اسحاق را ابن‌ابی‌اصیبعه از کتاب حنین فرزند اسحاق، سال ۲۶۰ق یاد کرده، است و در گفتار دهم کتابش زندگی‌نامه او را آورده است.

عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، کتابی ارزشمند و مهم برای شناساندن برخی از دانشمندان پزشک ایران زمین است که نخستین بار شادروانان دکتر جعفر غضبان و دکتر محمود نجم آبادی بیش از چهل سال پیش نه گفتار آن را به پارسی برگرداندند و از خود به یادگار گذاشتند و اکنون برگردان همه کتاب به سرانجام رسید که می‌تواند سرمایه‌ای ارزشمند، برای پژوهشگران تاریخ دانش به ویژه تاریخ پزشکی باشد.

درآمدی بر تاریخ‌نگاری پزشکی

کتابنامه

نمایه کتاب و مقاله

أخبار الأطباء؛ أخبار الطب؛ یا أخبار الأطباء؛ یا أخبار المتطببين مع الملوك، ابن دایه (د: ۲۶۵ ق / ۸۷۹م): یوسف فرزند ابراهیم فرزند دایه کاتب جاسب . کتابی در تاریخ پزشکان و دستوره‌های پزشکی آن‌ها به پادشاهان و فرماندهان بزرگ درباره خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها بازگو می‌کند. نک: مروج الذهب، ج ۷، ۶۸؛ معجم الأدباء، یاقوت، ج ۵، ۱۵۹؛ الوافی بالوفیات، صفدی، ج ۱، ۶۷.

إخبار العلماء بأخبار الحكماء، ابن قفطی، جمال‌الدین ابوالحسن علی فرزند قاضی اشرف یوسف شیبانی (۵۷۷ - ۶۴۶ ق / ۱۱۶۷ - ۱۲۴۸م)، ، تصحیح یولیوس لپپرت آلمانی *Julius Lippert* (۱۸۹۵ - ۱۹۵۶م)، چاپ لایپزیگ ۱۹۰۳م؛ چاپ دیگر به کوشش محمدامین خانجی، قاهره، ۱۳۲۶ق؛ تاریخ الحكماء، برگردان پارسی إخبار العلماء، از ناشناسی (۱۰۹۹ق) به دستور شاه سلیمان صفوی، تصحیح بهین دارایی، تهران، ۱۳۴۷خ؛ تاریخ الحكماء، و هو مختصر الزوزنی المسمی: المنتخبات الملتقطات من کتاب إخبار العلماء بأخبار الحكماء، قفطی علی بن یوسف است.

أعلام قاموس الرجال لاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المسشرقین، زرکلی، خیرالدین، چاپ دوم، چاپخانه کوستاتسوماس و شرکا، ۱۳۷۳ق / ۱۹۵۴م.

أغیان الشيعة، ابو محمد باقر محسن فرزند عبدالکریم امین عاملی (۱۲۸۴ - ۱۳۷۱ق)، ۱۱ جلد، بیروت، ۱۳۵۴ق؛ دیگر: دارالتعارف، بیروت، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م.

إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون، محمد شرف‌الدین و معلم رفعت بیلکه کلیشی، چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ق.

إيضاح المكنون، اسماعیل بغدادی، استانبول، ۱۹۴۵م.

بیمارستان‌های ایران در زمان صفویه و قاجار، ویلم فلور، ترجمه ایرج نبی‌پور، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر، ۱۳۹۳خ.

تاریخ ابوالحسن ثابت فرزند سنان فرزند ثابت قره حرانی صابی (د: ۳۶۵ق)، ابن‌ابی‌اصیبعه از کتاب تاریخ او که از سال ۲۵۹ق. آغاز می‌شود و تا زمان مرگ ثابت ادامه می‌یابد، روایت می‌کند. زندگی‌نامه او در گفتار دهم، عیون الأنبیاء، نزار رضا، ۳۰۴ تا ۳۰۷؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۵۵۲-۵۵۷ آمده است.

تاریخ الحکماء الاسلام، بیهقی، ظهیرالدین، ترجمه کهن سده هشتم هجری، تصحیح محمد شفیع، لاهور، ۱۳۵۰ق؛ تاریخ الحکماء الإسلام، ظهیرالدین علی فرزند زید بیهقی، با آوازه ابن‌فندق، پژوهش ممدوح حسن محمد، قاهره، مکتبه الثقافه الدینی، ۱۴۱۷ق.

تاریخ علم، جرج سارتون، برگردان احمد آرام، انتشارات فرانکلین و امیرکبیر، تهران، چاپ سوم، ۱۳۵۷خ. تاریخ مختصر الدول، ابن‌عبری، ایوالفرج غریغوریوس، پژوهش انتوان صالحانی، بیروت، ۱۸۹۰م؛ دارالشرق، چاپ سوم، بیروت، ۱۹۹۲م؛ ترجمه دکتر محمدعلی تاج‌پور و حشمت‌الله ریاضی، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۴ش؛ ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳خ؛

تاریخ نگارش‌های عربی، جلد سوم، گردآوری سزگین فواد، ترجمه، تدوین، آماده‌سازی مؤسسه فهرستگان، به اهتمام خانه کتاب، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۰خ.

تتمة صوان الحکمة، ظهیرالدین ابوالحسن علی فرزند زید بیهقی (د: ۵۶۵ق)، ابن‌فندق، فرید خراسان، به کوشش محمد شفیع، لاهور، ۱۹۳۵م / همان کتاب تاریخ حکیمان اسلام است.

التعریف بطبقات الأمم، قاضی صاعد اندلسی فرزند احمد، لویس شیخو، بیروت، ۱۹۱۲م؛ برگردان جلال‌الدین تهرانی، ضمیمه گاه‌نامه، تهران، ۱۳۱۰خ؛ چاپ دیگر: پژوهش و برگردان غلام‌رضا جمشیدنژاداول، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۶خ. الخواص و الخواص و سیره الحکماء، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ق).

درآمدی بر تاریخ‌نگاری پزشکی، مقدمه کتاب عیون الأنبیاء فی طبقات الأطباء، ابن‌ابی‌اصیبعه، موفق‌الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزرچی (۵۹۵-۶۶۸ق / ۱۱۹۹-۱۲۷۰م)، پژوهش و برگردان به پارسی، محمدابراهیم ذاکر، انجمن گیاه‌درمانی ایران، انتشارات زعیم، تهران، ۱۳۹۳خ، جلد یکم، برگه ۲۳-۲۹.

درباره نسخه‌های خطی، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه، تهران جلد سوم، دانش پژوه، محمدتقی و ایرج افشار، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲خ.

دعوت الأطباء، ابن بطلان، ابوالحسن مختار فرزند حسن فرزند عبدون (د: ۴۸۵ ق / ۱۰۹۲م) / مقاله‌ای به نام مقالة في علة نقل الأطباء دارد. زندگی‌نامه‌اش در گفتار دهم آمده است. نک: عیون الأنباء، ۳۲۶ - ۳۲۸؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۵۹۰ - ۵۹۴.

الذريعة إلى التصانيف الشيعة، آية الله شيخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵-۱۳۴۸خ در بیست و شش جلد و یا بیست و نه مجلد [جلد نهم (دیوان‌ها) چهار مجلد است و جلد بیست و ششم مستدرکات ذریعه به خط آقابزرگ است]. ۲۹ جلد در میان سال‌های ۱۳۱۵ - ۱۳۶۴خ / ۱۹۳۶ - ۱۹۸۶م / ۱۳۵۵ - ۱۴۰۶ق، به کوشش فرزندان صاحب الذریعه در نجف و تهران به چاپ رسید، جلد یکم تا سوم در نجف و زیر نظر نویسنده؛ جلد چهارم تا دوازدهم در تهران و به کوشش فرزندشان علی‌نقی منزوی؛ جلد سیزدهم و چهاردهم در نجف زیر نظر نگارنده، جلد پانزدهم تهران به کوشش علی‌نقی منزوی؛ جلد شانزدهم تا بیست و سوم به جهت تحت پیگرد ساواک (سازمان امنیت و اطلاعات کشور) قرارگرفتن علی‌نقی و گریز به بیروت، برادر کوچکشان احمد منزوی مسئولیت چاپ را به عهده گرفتند؛ جلد بیست و چهار و بیست و پنج به جهت رفتن استاد احمد منزوی برای کار فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی و فارسی شبه‌قاره، به اسلام‌آباد پاکستان، دوبار بر دوش علی‌نقی منزوی افتاد. جلد بیست و ششم مستدرک الذریعة در آستان قدس مشهد و به کوشش احمد اشکوری به چاپ رسید.

ذیل کشف الظنون، ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، محمد شرف‌الدین و معلم رفعت بیلکه کلیدی، چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ق.

ریحانة الأدب فی تراجم المعرفین باللکنية او اللقب، محمد علی مدرس تبریزی، جلد یکم تا ششم، تهران، از ۱۳۶۹ق / ۱۳۲۸خ تا ۱۳۷۵ق / ۱۳۳۳خ.

سیر أعلام النبلاء، شمس‌الدین محمد فرزند احمد ذهبی، تحقیق نعیم عرقسوسی و مأمون صاغرچی، بیروت، مؤسسة الرسالة، چاپ نهم، ۱۴۱۳ق.

صوان الحکمة، ابوسلیمان منطقی سجستانی، پژوهش عبدالرحمان بدوی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۳خ.

طبقات أعلام الشيعة با نام‌های ویژه هر سده در هفده مجلد، نوشته آية الله شيخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵-۱۳۴۸خ) در بیروت، تهران و قم در میان سال‌های ۱۹۵۴-۱۹۹۳ م / ۱۳۳۵-۱۳۷۲خ، به کوشش فرزندش علی نقی منزوی به چاپ رسید. چهار جلد از سده ۱۴ و دو جلد از سده ۱۳ در نجف و زیر نظر خود شیخ به چاپ رسید. پنج جلد سده چهارم تا هشتم در بیروت و چهار جلد نهم تا دوازدهم به کوشش علی نقی منزوی در تهران به چاپ رسید. جلد سوم طبقات أعلام الشيعة، کرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، را محمدحسین جلالی در دهه هشتاد خورشیدی به صورت فسمیله در شیکاگو به چاپ رساند. طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر تجدید چاپ چهار جلد سده ۱۴ به همراه چاپ جلد پنجم حرف «ف» تا «ی» به کوشش محمد طباطبایی بهبهانی در انتشارات کتابخانه مجلس شورا در تهران به سال ۱۳۹۵خ به انجام رسید.

طبقات الأطباء ابوعلی قیانی، در سده سوم هجرت گم شده است.

طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل ابوداود سلیمان فرزند حسان فرزند جلجل اندلسی، پژوهش فواد رشید، قاهره، معهد العلمي للآثار الشرقية، ۱۹۵۵م؛ ترجمه محمدکاظم امام، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹خ.

طبقات الأمم، قاضی صاعد اندلسی فرزند احمد، لويس شیخو، بیروت، ۱۹۱۲م؛ برگردان جلال‌الدین تهرانی، ضمیمه گاه‌نامه، تهران، ۱۳۱۰خ؛ پژوهش و برگردان غلام‌رضا جمشیدنژاد اول، تهران، میراث مکتوب ۱۳۷۶خ.

عیون الأبناء في الطبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه موفق‌الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم سعدی خزرجی (۵۹۵-۶۶۸ق / ۱۱۹۹-۱۲۷۰م)، پژوهش امروالقیس فرزند طحان و احمد میهی فرزند حسن عبدالصمد، چاپخانه وهبی، مصطفی افندی وهبی، ۱۳۰۰ق، چاپ نوین آن، دارالثقافه، بیروت، لبنان، ۱۹۸۷ م / ۱۴۰۸ق؛ دیگر: به کوشش نزار رضا، بیروت، ۱۹۶۵م؛ دیگر: تحقیق و درسه عامر النجار، اول، دارالمعارف، القاهرة، ۱۹۹۶م؛ دیگر: دانشگاه فرانکفورت، ۱۹۹۵م/۱۴۱۶ق؛ دیگر: برگردان محمدابراهیم ذاکر، انجمن گیاه‌درمانی ایران، انتشارات زعیم، تهران، ایران، ۱۳۹۳خ.

فهرس مخطوطات الطب الاسلامي باللغات العربية و التركية و الفارسية في مکتبات ترکیا، گردآوری رمضان ششن، جمیل آقپکاز و جواد ایزگی، اشراف اکمل‌الدین اجیا ناوغلی، مرکز البحوث للتاریخ و الفنون و الثقافة الاسلامیة باستانبول، مؤتمر الطب الاسلامي، استانبول، ۱۴۰۴ ق / ۱۹۸۴م.

- فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. تألیف محمدآصف فکرت، استدراک و پیوست محمد وفادارمرادی، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس، ش ۱۳، ۱۳۶۹، ۹۴۸ برگه. ← آستان قدس.
- فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، جلد چهارم، عبدالحسین حائری، تهران ۱۳۳۵ خ.
- فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، جلد نوزدهم، عبدالحسین حائری، تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۵۰ خ.
- فهرست کتب خطی کتابخانه دانشکده پزشکی، ره آورد، حسن، تهران، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۳.
- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، عرفانیان، محمد تقی، جلد نوزدهم، مشهد، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰ خ.
- فهرست کتابخانه ملی، جلد دهم، برگه ۱۹۳ - ۱۹۵، گد دستیابی کتاب: ۱۶۳۱ / ع، شماره پیشین آن ۱۹۹۷ / د است.
- فهرست کتابهای چاپی فارسی طبی و فنون وابسته به طب، محمود نجم آبادی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ خ؛
- فهرست کتابهای چاپی فارسی طبی و فنون وابسته به طب، محمود نجم آبادی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ خ.
- فهرست کتابهای چاپی فارسی، مشار خانبابا، تهران، ۱۳۵۰ - ۱۳۵۵ خ.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، جلد یکم، عبدالله انوار، تهران، ۱۳۴۵ خ.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک، جلد یکم، ۵۱۵ برگه افشار ایرج و محمدتقی دانش پژوه، تهران، ۱۳۵۲ خ.
- الفهرست، فوز العلوم، ابن ندیم ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ ق)، پژوهش گوستاو فلوگل (۱۸۰۲ - ۱۸۷۰ م)، لایپزیگ، ۱۸۷۱ - ۱۸۷۲ م؛ چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ ق؛ پژوهش و برگردان رضا تجدد، چ تهران، ۱۳۴۶ خ؛ محمد رضا تجدد، چاپ دوم، تهران، انتشارات اساطیر با همکاری مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها، ۱۳۸۱ خ.
- فهرستواره کتابهای فارسی، جلد پنجم، منزوی، احمد، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۰ خ.
- فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران، شمس اردکانی و دیگران محمد رضا، تهران، سبز آرنک، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۸۷ خ.

- قینون الترحمان، سده چهارم هجرت، ابن ابی اصیبعه در زندگی نامه پزشکان دوران عباسی تا بخشی از سده چهارم از او روایت می کند. کتابش گم شده و به دست ما نرسیده است؛
- کتاب الخواص و الخواص و سیرت الحكماء رازی ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳خ) تا کنون به دست ما نرسیده است.
- کتابشناسی نسخ خطی پزشکی ایران، ارجح اکرم، فریده هادیان، صدیقه سلطانی فر، زهرا چهره خند، زیر نظر رضا خانی جزنی، موزه، کتابخانه و مرکز اسناد کتابخانه ملی ایران، تهران، ۱۳۷۱خ.
- کتابنامه طب سنتی ایران، نجم آبادی محمود، تهران، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۴خ.
- کشف الظنون، حاجی خلیفه یک فرهنگ کتابشناسی از حاجی خلیفه مصطفی کاتب چلبی ترک (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ق)، به کوشش محمد شرف الدین و معلم رفعت بیگلر کلیشی، چ. چهارم تصحیح یالتقایا، استانبول ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۳م، افست در تهران همراه با ذیل آقابرزگ تهرانی منزوی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ) پدربزرگم، ۱۹۶۷م.
- محبوب القلوب، اشکوری لاهیجی، قطب الدین محمد، پژوهش حامد صدقی و ابراهیم دیباجی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۲خ، برگردان، احمد اردکانی، پژوهش علی اوجبی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰خ.
- محبوب القلوب، محمد فرزند علی فرزند عبدالوهاب دیلمی اشکوری لاهیجی، قطب الدین شریف لاهیجی؛ یا قطب الدین اشکوری (د: پیرامون ۱۰۸۸ تا ۱۰۹۵ق)، پژوهش حامد صدقی و ابراهیم دیباجی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۲؛ دیگر: برگردان، احمد اردکانی، پژوهش علی اوجبی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰خ.
- مروج الذهب و معادن الجوهر، علی فرزند حسین مسعودی (۲۸۳ - ۳۴۶ق / ۸۹۶ - ۹۵۷م)، تحقیق شار پلا. چاپ پاریس، افست تهران؛ چاپ مصر، ۱۳۰۳ق؛ چاپ دارالاندلس للطباعة و النشر، بیروت، چاپ دهم ۱۹۶۶م؛ دیگر: ترجمه فارسی از میرزا حیدرعلی فخرالادباء، تهران، ۱۳۱۶خ؛ تصحیح یوسف اسعد داغر، موسسه دارالهجره، قم، ۴۰۹ق.
- مطرح الأنظار فی تراجم أطباء الأعصار و فلاسفة الأمصار، فیلسوف الدوله میرزا عبدالحسین فرزند میرزا محمدحسن مجتهد فرزند میرزا محمدکریم زنوزی تبریزی (۱۲۴۳ - ۱۳۲۰خ)، تبریز، ۱۳۳۴خ.

معجم الأدباء؛ یا إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب، شهاب‌الدین ابو‌عبدالله یاقوت بن عبدالله، یاقوت حموی (۵۷۴-۶۲۶ ق / ۱۱۷۹ - ۱۲۲۹ م)، هیأت مصححان چ. مأمون در ۲۰ مجلد از آن چاپ مرگلیوت (۱۸۵۸ - ۱۹۴۰ م) با افزایش‌ها، قاهره (۱۹۳۶ - ۱۹۳۸ م)؛ دیگر: تصحیح دیوید سموئل مارگلیوت لیدن، ۱۹۰۷ م؛ قاهره ۱۹۰۹ م؛ برگردان عبدالحمید آیتی، تهران، ۱۳۹۱ خ / ۲۰۱۲ م.

مقالة في علة نقل الأطباء، زندگی‌نامه‌اش در گفتار دهم آمده است. نک: عیون الأنباء، نزار رضا، ۳۲۶ - ۳۲۸؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۵۹۰ - ۵۹۴.

مقدمه بر تاریخ علم، جورج سارتون، برگردان دکتر غلامحسین صدری افشار، انتشارات دفتر ترویج علوم، وزارت علوم و آموزش عالی، تهران، ۱۳۵۳ خ؛

مناقب الأطباء ابوسعید عبیدالله (ز: ۴۵۰ ق / ۱۰۵۸ م) فرزند جبرائیل فرزند عبیدالله فرزند بختیشوع فرزند جبرائیل فرزند بختیشوع فرزند جورجیس فرزند جبرائیل که این کتاب اکنون در دسترس نیست.

النجوم الزاهرة في أخبار ملوك مصر و قاهرة، ابوالمحاسن جمال‌الدین یوسف پسر تغری بردی اتابکی (۸۱۳ - ۸۷۴ ق)، چاپ قاهره، ۱۳۴۸ - ۱۳۶۹ ق؛ دیگر: تحقیق جمال محمد محرز، فهیم محمد شلتوت، ابراهیم علی طرخان و جمال‌الدین شیال، ۱۶ جلد، وزاره الثقافه و الارشاد القومي، المؤسسة المصرية العامة، ۱۳۹۱ - ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۱ - ۱۹۷۲ م.

نزهة الأرواح و روضة الأفراح، شمس‌الدین محمد فرزند محمود (د: ۶۸۷ ق / ۱۲۸۸ م)، حیدرآباد هند، ۱۹۷۶ م؛ دیگر: پژوهش ابو شویرب، عبدالکریم، داریبیلیون، پاریس، فرانسه، ۲۰۰۷ م؛ ترجمه مقصودعلی تبریزی (سده ۱۱ هـ)، تصحیح و مقدمه‌نگاری محمدتقی دانش پژوه و محمد سرور مولایی، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۶۵ خ؛ به کوشش خورشیداحمد، حیدرآباد دکن، ۱۳۹۶ ق.

نوادر الفلاسفة و الحكماء و آداب المعلمين القدماء و تسبقه رسالة في كتب جالينوس؛ نوادر الفلاسفة و الحكماء و آداب، حنین فرزند اسحاق، عبدالرحمان بدوی، مكتبة بيبليون، جبیل، لبنان، ۲۰۰۹.

الوافي بالوفيات، صلاح‌الدین ابوالصفاء خلیل فرزند ایبک سیفی صفدی (۶۹۶ - ۷۶۴ ق)، به کوشش هلموت ریتز (۱۸۹۲ - ۱۹۷۱ م)، به کوشش شکری فیصل، دار النشر فرانز شتاينر، بیروت - لبنان، ۱۴۰۱ ق، ۲۲ جلد.

الوافی بالوفیات، صلاح‌الدین خلیل فرزند ایبک صفدی، به کوشش دیدرینگ، وسپادن، دارالقلم، ۱۳۸۹ق / ۱۹۷۱م، ۷ جلد.

وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان مما ثبت بالنقل و السماع و أثبتته العیان، ابن خلکان شمس‌الدین، ابوالعباس احمد فرزند محمد برمکی اربلی (۶۰۸ - ۶۸۱ق)، چ. هاینریش فردیناند ووستنفلد (*Heinrich Ferdinand Wüstenfeld*، ۱۸۰۸ - ۱۸۹۹)، چاپ آلمان، ۱۸۳۵ - ۱۸۵۰م؛ دیگر: ترجمه میرزا محمدحسن خان شیخ جابری انصاری به دستور ظل‌السلطان؛ وفیات الاعیان، چاپ سنگی، تهران، ۱۲۸۴ق؛ دیگر: به کوشش احسان عباس، دارالفکر، بیروت؛ دارالقلم، بیروت، ۱۹۷۱م، ۷ جلد.